

ANALYSIS OF THE SYMBOLIC MEANING OF PATTERNS USED IN ARCHITECTURAL MONUMENTS OF UZBEKISTAN

Senior teacher NM Mirfayazova,

Student M.Sh. Makhkamboeva

Tashkent Institute of Textile and Light Industry

Abstract: The following article presents the meaning and deep analysis of the patterns in the architectural buildings.

ЎЗБЕКИСТОН МЕЪМОРИЙ ОБИДАЛАРИДА ҚЎЛЛАНИЛГАН НАҚШЛАРНИНГ РАМЗИЙ МАЪНОСИ ТАҲЛИЛИ

Катта ўқитувчи Н.М.Мирфаязова, талаба М.Ш.Махкамбоева

Тошкент тўқимачилик ва енгил саноат институти

Ушбу мақолада миллий меъморий обидаларда қўлланилган нақшларнинг рамзий маъноси ва унинг таҳлили келтирилган.

В данной статье приведены значения и анализ орнаментов использованных национальных архитектурных сооружениях.

Қадимдан миллий меъморий обидаларда қўлланилган нақш элементларини либосларни бадий безашда фойдаланилади. Орнамент (лот. *ornamentum* — безак) — турли предметларни (мебель, уй жиҳозлари, тўқимачилик маҳсулотлари, китоб ва бошқаларни) безаш учун мўлжалланган, таркибий элементларнинг такрорланиш ва алмашилишига асосланган нақшдир. Орнамент — бу тўғри такрорланувчи тенг шаклларни бирикмаси бўлиб, қадим ўтмишда рамзий ва фусункор маънога эга бўлган, инсоннинг энг қадимги тасвирий фаолиятларидан биридир, аммо дастлабки декоратив-орнаментал элементлар маъновий аҳамиятга эга бўлмасдан, балки шунчаки ритм, шакл, тартиб ва симметрияни акс эттирган. Дастлабки орнамент деярли фақат қатъий шакллар - айлана, ярим айлана, овал, спираль, квадрат, ромб, учбурчак ва уларнинг бошқа комбинациялардан ташкил топган геометрик шаклда бўлган. Безакда асосан зигзаг, штрих чизиқлар, йўл-йўл, “арчасимон” орнамент, арқонсимон нақш қўлланилган. Қадимги одамлар оламни ташкилий тузилмаси ҳақида маълум илоҳий тасаввурга эга бўлишни бошлаганларидан сўнг, шаклларнинг рамзий маънолари келиб чиқа бошлаган. Масалан, айлана — қуёш, квадрат — ер, учбурчак — тоғлар, свастика — қуёш ҳаракати, спираль — ривожланиш, ҳаракат ва б. Аммо у даврда улар эҳтимол безак вазифасини ўтамаган, чунки уларни одам назари тушмайдиган жойларига, идишлар тубига, тақинчоқ ва туморларнинг орт томонларига туширилган. Аста секин ушбу рамз-белгилар эстетик қийматга эга бўлиб, нақшнинг орнаментал ифодасига эга бўла бошлади. Орнаментнинг безаш вазифаси аниқланди. Шунини айтиш жоизки, нақш мотивлардан дастлабки ёзув — пиктография пайдо бўлди.

Орнамент — бу, кўпгина мутахассисларнинг фикрига кўра, мустақил йўналиш эмас, балки у ёки бу нарсаларни безашда қўлланиладиган тасвирий ижоднинг ўзига хос туридир, шу билан бирга “у...етарлича мураккаб тасвирий тузилма бўлиб, уни ташкил этиш учун турли ифодали воситалар қўлланилади. Улар ранг, фактура ва орнаментал композициянинг математик асослари — ритм, симметрия; орнаментал чизиқларнинг график экспрессияси, уларнинг йўналиши, эгилувчанлиги, бурчаги; рельеф орнаментлардаги пластика ва ниҳоят мотивларнинг ифодалилиқ сифатлари ва унинг гўзаллигини ўз ичига олади. Орнамент сўзи безак сўзи билан боғлиқ бўлиб, “ҳеч қачон мустақил кўринишга эга бўлмаган, фойдалилик ва гўзаллик сифатларидан ташкил топган бўлиб, негизида функционаллик ётади.” Безак буюмнинг шаклини қўллаб, таъкидламоғи лозим. Орнамент предметли

ёки предметсиз мотивлардан ташкил топиши, унда натуралистик элементларнинг стилизациялаштирилган ва геометриязалаштирилган нақшлар қўлланилиши мумкин.

Нақш миллий амалий хунармандчиликда катта ўрин тутди. Нақшнинг асосий 4 та функцияси мавжуд бўлиб: биринчидан, конструктив – у жисмни тектоникасини сақлаб, уни фазовий идрок этишга ёрдам беради; иккинчидан, эксплуатацион — буюмдан фойдаланишни осонлаштиради; учинчидан, репрезентацион — буюмни қийматини оширади; тўртинчидан, психологик — инсон руҳиятига таъсир этиб уни ҳаяжонлантиради ёки аксинча тинчлантиради.

Безак санъатининг узоқ тарихи мобайнида нақшларнинг кўпгина турлари юзага келди: геометрик, ўсимлик, комплекс ва ҳ.к., оддий бўлинмалардан то мураккаб туташмаларгача. Геометрик нақшни ўрганишнинг муҳим тарафларидан бири композицион хусусиятларни тузилишини аниқлашгина бўлибгина қолмай, балки нақшнинг ташкил этувчиларни изоҳлаш ҳам алоҳида ўрин тутди. Айрим мутахассисларнинг таъкидлашича, геометрик нақш ибтидоий даврда шаклланиб абстракт ғояни ифодалаган. Қадимги одамлар атрофи оламни ғорлар деворлари ва уй жиҳозларида белгилар ёрдамида ўзгача акс эттиришган. Ибтидоий орнаментал композицияларда геометрик рамзий шакллар кўп учрайди: айлана-қуёш, квадрат-ер, учбурчак-тоғ, спираль-доимий ҳаракат.

Геометрик нақш чизиқли, фазовий композицион системаларни шакллантиради. Айнан геометрик нақш атрофи оламни математик, рационал тушунчасини маъносини англаш имконини беради. Айлана, квадрат, учбурчак сегментлардан иборат турфа композицияларни яратганда рассом геометрик орнаментларнинг дастлабки ҳолатлари тузилмалари - математик ҳисоб китобга таянади. Бурчак асосига орнаментал композицияда такрорланувчи ёки компонентларнинг пропорционал нисбатни ифодаловчи рақам қўйилади.

Геометрик нақшнинг асосини битта элементни қатъий равишда такрорланувчи кетма-кетлик ва тартиблик ташкил этади. Аксарият ҳолларда геометрик элементли орнаментал композициялар симметрия қонуниятига бўйсунди. Одатда, геометрик шакллар кетма-кетликда такрорланиб узлуксиз ритмик қаторни ташкил этади. Халқ ижодида нақш доим ижобий ўрин эгаллаб, унинг маъновий талқини доим замонавий принципларга мос келган.

Одатда буюм шакли нақшни белгилаб берсада, рассомлар турли композицияларга мурожаат қилишган. Геометрик орнаментни қуриш схемалари ва классификациялари турфа хил бўлиб қуйидагиларга ажратиш мумкин:

- ритмик такрорланиш (чизиқли ва айланма);
- кўзгули симметрия
- бир нечта элементли (сеткали).

Геометрик орнаментда кўпгина мутахассислар ибтидоий-жамоа алгоритми асос бўлган деб ҳисобласаларда, ҳар бир маданий йўналиш рамзларни ўзича талқин қилади. Геометрик орнамент қатъий макони, муайян жойлашувига эга. Геометрик нақшлар буюмнинг конструктсияси билан доим мос келади.

Айлана – боши ва охирига эга бўлмаган, чексиз ва ҳажмсиз, универсал рамз ҳисобланади. Кўпгина русмларда (анъаналарда) айлана, фазовий маконни тимсоли бўлган.

Шунингдек, айлана – мукамаллик, бирлик, боқийлик, тўлиқлик ва тугалланганлик йиғиндиси, у ўзида уйғунликни акс эттириб геометрик нақшлардан энг универсал шакли ҳисобланади. Айлананинг асосий функцияси осмон жисмларини рамзий ифодалашдан иборат, исломда айлана Оллохнинг назаридир деб юритилади.

Квадрат - барча маданий йўналишларда орнаментал безакнинг асоси бўлган. Қадимги дунёқарашларга кўра квадрат оламнинг асосини, дунёнинг тўрт тарафини ташкил этади. Квадратнинг ҳамма тарафлари терроториал маънони ҳам ифодалайди. Квадрат баъзида ромб ёки тўғритўртбурчак ер хўжалигини асосий белгиси бўлиб ҳайдалган ернинг ифодаси бўлган. Квадратнинг рамзий маъноси – баркамоллик, доимийлик, барқарорлик, ҳалоллик ва поклик бўлган.

Айлана ва квадратнинг бирлашмаси (уйғунлиги) ва тананинг (квадрат) қалб (айлана) билан боғлиқлиги, осмон ва ернинг бирлиги рамзидир.

Учбурчак – инсониятнинг асоси, геометрик орнаментни фундаментал шакли ҳисобланади. Учбурчакда инсониятнинг руҳи, қалби ва жисми мужассамдир.

Овал – инсон қалбининг ҳимояси, инсониятни келиб чиқиши, оламни яралиш сирларининг белгиси ҳисобланади.

Спираль – азалдан ҳаётий кучнинг рамзи бўлиб, вақтнинг, умрнинг ўткинчилигини, ҳаёт қарама –қаршиликлардан иборатлигини англатади.

Вақт ўтиб барча асосий диний йўналишларда – мажусийлик, христиан, будда, яхудий, ислом ва бошқа динларда – ўзининг ақидаларига мос келувчи орнаментал композициялардаги геометрик рамзларнинг семантикаси шакллана борди. Нақшнинг тарихида араб маданияти ва ислом динини эътиқод қилувчи давлатлар маданияти таъсири улкан ҳисобланади. VII асрнинг бошларида юзага келган Ислом дини тез орада яқин Шарқ давлатларида кенг тарқалиб, серҳашам, зийнатли араб-мусулмон нақшлари орнамент маданиятини янада бойитди. Энди орнаментал нақшлар ўзига хос ноёб араб каллиграфияси билан уйғунлашиб эпиграфик нақшни юзага келтирди.

Мусулмон орнаментининг иккита асосий тури мавжуд бўлиб, улар ўсимлик – ислими яъни гуллар ва барглари билан бойитилган тўлқин чизиқлар ва геометрик – гирих бурчакли полигонал шакллардан иборат тўрсимон узлуксиз нақшлардир. Ислими ва гирих доим математик белгиланган бўлиб, уларнинг композициялари деярли битмас ва чексиздир. (1-расм)

1-расм. Геометрик нақшлар намунаси.

Ислом нақшларида қисқа сатрли нақшларни кўп учратиш мумкин, улар мақоллар, ибратли сўзлар, маъноли иборалар, ҳикматлар ва афоризмалардан иборат. Исломда инсон ва жонзотларни тасвирлаш тақиқланган, шунга қарамай рассомлар жонзотлар тимсолини нақшларга қўшиб антропоморф шаклда ифодалашга интилишган. Бу ҳолда улар эркин, яқка ҳолда эмас нақшнинг бир бўлаги элементи сифатида намоён бўлган. Куръондаги муқаддас суралар - қадимги қўл ёзмалар, иншоот равоқлари ва деворлари, иморат безаклари, сағаналар, мато, гилам, кулолчилик буюмлари нақшларида муҳрланиб, мусулмонлар учун оламни, руҳий ҳолатни, тасвирий ва декоратив вазифани бажарган. Сўзларни тасвирлаш санъати— каллиграфия, тасвирий шакл ва орнаментал ноёб ифодага эга. Исломда декоратив шакллар доим маънога тўла ва виқорлидир.

Юқорида қайд этилган белгиларнинг турли комбинациялари предметнинг илоҳий маъносини англатиб вазифасини белгилаб берган. Аммо рассомлар геометрик орнаментни ҳар доим ҳам илоҳий маъносини инобатга олган ҳолда эмас, балки буюмни бадий безаш учунгина фойдаланишган. Инсон психологияси ва атрофи оламни идрок этишга қаратилган янги давр санъатида геометрик орнамент кам қўлланилмоқда, лекин ундан бутунлай воз кечилгани йўқ албаттга. 20-30 йилларда механизациялаш даври орнаментни тўғри чизиқларга бўйсундирди. Юқоридагилардан хулоса қилиб айтадиган бўлсак орнамент тарихда рассом-ҳунарманднинг индивидуал ғоясига бўйсунган.

Усталар хиссий таъсирчанликка интилишган, элементлар турли ўлчамда, шаклда ва қияликда бўлган. Қадимги ва замонавий усталар мисол учун, матога нақш туширишда муайян қонуниятларга асосланишган.

XX аср санъатида геометрик нақшлар буюмларга механик усулда туширила бошланган. Шунинг учун бу усулда туширилган нақшлар контурлари мутлақ аниқ, равшан бўлган. Кўпгина асрлар давомида юзага келган миллий нақшларимизнинг анъанавий тасвирини ўзига хос қонун – қоидалари ва асослари сақланиб, такрорланиб келмоқда. Бу анъаналарнинг сақланишига миллий ҳунармандчиликка бўлган кучли эътибор сабаб бўлмоқда. (2-расм)

2-расм Хунармандчиликда қўлланилувчи декоратив нақшлар.

Хулоса қилиб айтганда, орнаментал декоратив нақшларда реалистик шаклларни геометрик шакллар орқали шартли белгилар ёрдамида ифодаланилади, яъни рассом ҳаётий тимсолни геометрик стилизациялайди. Бундай стилизация кўп ҳолларда уларнинг ташқи тасвирини ўзгартириб умуман таниб бўлмас қиёфага келтиради, улар оддий геометрик нақшга айланиб қолади.

Нақшга бўлган муносабат турли даврларда ўзгариб, бахс мунозараларга ҳам сабаб бўлган. Чунки саноатнинг ривожланиши орнаментни рамзий маъносини йўқолишига олиб келган бўлса, қадимги миллий хунармандчиликни тикланиши ва унга бўлган қизиқишнинг кучайиши, орнаментнинг рамзий маъносини чуқур ўрганишни ва таҳлил қилишни тақозо этади. Шу боис турли нақшларнинг синтезидан янада мураккаб ва мукамал нақшлар ихтиро қилинмоқда. Бунга мисол қилиб миллий нақшларимизни модерн услубидаги талқинини келтириш мумкин. Бунда қатъий геометрик миллий нақшларни модерн услубининг асоси - тартибсиз кескинликдан, шиддатли заифлашган чизиқлар билан бириккан. Бундай замонавий нақшларда динамика ва ҳаракатни ҳис этиш мумкин. Модерн орнаментида ҳам нақш ўз таъсирчанлиги ва рамзий маъносини йўқотмайди, балки метаморфоз ғайритабиий тасаввуф кашф этади. 1920—1940 йилларда пайдо бўлган орнаментнинг янги шакли ар-деко (декоратив услуб) асосини геометрик нақш ташкил этади. XX асрда орнаментга бўлган муносабат мураккаб аҳамиятни касб этади – айрим рассомлар уни тан олишса, айримлар рад этишган.

Инсоният яралиши билан юзага келган нақш ҳаётни эмоционал ва эстетик жиҳатдан бойитиб, маиший жиҳозлар, матолар, заргарлик буюмлари ва китобларни тимсолий структурасини ташкил этади.

Нақш рамзини ўрганиш - тасвирий саводхонликнинг алоҳида бўлими бўлиб, буюм ва либосларни бадиий қиёфасини безаш ва шакллантириш билан боғлиқ вазифаларини бажарувчилар учун кераклидир. Дизайнер либосни яратишда бадиий безак бериш учун лойиҳадаги нақшларнинг рамзий маъносини ўрганиши керак. Ҳар бир белгининг рамзий маъносини англамасдан туриб либосларда қўллаш мумкин эмас. Масалан, Тошкент дўпписидаги нақшни либосда қўллаш тавсия этилмайди. Одам тасвирини ҳам либосларга кўчириш мумкин эмас, шунингдек юқорида таъкидланган араб каллиграфиясини геометрик нақшини ҳам либосларни безашда тавсия этилмайди.

Либосларни бадиий безашда нақшларни ўрганишнинг яна бир нозик томони уларнинг либосдаги композицион жойлашувидир. Лойиҳа эскизларида нақшларни жойлашувини майда деталаригача таҳлил қилиниши зарур. Геометрик нақшлар инсон қоматини анатомик қайтариши уни бачкана бўлиб кўринишига олиб келади. Шундай экан ҳар бир дизайнер нақш ва белгиларнинг рамзий маъносини ўрганган ҳолда кийимга кўчириши ёки либосларни бадиий безашда фойдаланиши мумкин.

1. В. И. Ивановская. Геометрический орнамент. Изд. "В.Шевчук" М.: 2009
2. Бободжанова Г. Богатство мироздания и символов поток – Т. : «Звезда Востока» № 1 , 1999.